

TARİHÎ SEYRİ İLE GÜNEYDOĞU GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDE mI_4 ENKLİTİĞİ

The mI_4 Enclitic in the Southeast Group Turkish Dialects with its Historical Process

Neşe HARBALİOĞLU*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 161-177

Öz: Ek ile edat arasında özellikler gösteren mI_4 enklitiği tarihî dönemlerden itibaren fonetik, işlevsel ve sözdizimsel açıdan farklı evreler geçirerek günümüze kadar gelmiştir. Taranan metinlerin ışığında mI_4 enklitiğinin sadece eski özelliklerini devam ettirmekle kalmadığı, süreç içerisinde yeni özellikler kazandığı da görülmektedir. Bu çalışmada tarihî dönemleri ile birlikte Güneydoğu grubu Türk lehçelerinde mI_4 enklitiğinin fonetik varyantları, dizilimdeki yeri, işlevleri üzerinde durulacak, belirtilen özellikler taranan metinlerden örnekler ile desteklenerek konu ile ilgili değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: mI_4 Enklitiği, Yeni Uygur Türkçesi, Özbek Türkçesi.

Abstract: The mI_4 enclitic, that exhibits characteristics between suffix and postposition, has remained until these days through undergoing different phonetic, syntactic and functional stages since historical periods. In the light of the texts that are scanned, it is seen that, the mI_4 enclitic has not only maintained its old characteristics but has also won new properties within the process. In this study, it will be focused on the phonetic variants of the mI_4 enclitic, its place in phrase and its functions with the historical process in the Southeast Group Turkish Dialects and the specified features will be supported by examples from the scanned text and the subject will be evaluated.

Keywords: mI_4 Enclitic, New Uighur Turkish, Uzbek Turkish.

Giriş

Tarihî dönemlerde edat olarak kullanılırken zaman içerisinde ekleşme sürecine giren ancak bu süreci bütünüyle tamamlamayan yapıları enklitik denir. Ne tam olarak edat ne de tam olarak ek gibi çalışan enklitikler, bu iki yapının arasında seyretmektedir. Her sözcük türünden sonra gelebilmesi yönü ile edatlardan, sıralamada özel bir yerinin bulunmaması nedeni ile de eklerden ayrı bir kategoriye sahiptir¹.

Soru, pekiştirme gibi işlevlerde kullanılan mI_4 (*mi*, *mi*, *mu*, *mü*) enklitiği² süreç içerisinde Eski Türkçede görülen bazı özelliklerini bünyesinde saklarken bazı yeni özellikler de kazanmıştır. Bu enklitik, Köktürkçeden Güneydoğu grubu Türk

* Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Nevşehir/TÜRKİYE, nese80nese@gmail.com. Gönderim Tarihi: 24.10.2016 / Kabul Tarihi: 17.10.2017

1 Daha ayrıntılı bilgi için bk. Ercilasun 2008, Erdal 2004, Kornfilt 1997, Yazıcı-Ersoy 2011.

2 *mu* görünümünün hangi sözcük türüne girdiği ile ilgili olarak araştırmacılar arasında farklı kabuller bulunmaktadır. bk. Ercilasun 2008; Kaymaz 2007; Yaman 1995; Acarlar 1970; Muhemmedi 1984.

lehçelerine gelene kadar fonetik değişimlerin yanı sıra işlevsel ve sözdizimsel değişimler de geçirmiştir³.

1. Köktürkçede *mu* Enklitiği

Köktürkçede enklitik *mu* şeklindedir (Gabain 1995: 106; Şirin 2016: 284). Orhun Abideleri'nde iki kez kullanılmış olan bu enklitik⁴ sadece kalın sıradan sözcüklere eklenmiş, *mü*'lü şeklin kullanıldığını gösteren herhangi bir şekle rastlanmamıştır.

Enklitiğin dizilimdeki yerine bakıldığında iki farklı ögeden sonra da kullanılabildiği görülür: *Öñre Kıtañyda biriye Tabğaçda kıriya kırudınta yırıya Oğuzda iki üç biñ sümüz kelteçimiz bar mu ne* “Doğuda Kıtay’dan, güneyde Çin’den, batıda Batılılardan, kuzeyde Oğuz’dan iki üç bin askerimiz, geleceğimiz var mı acaba” (OA Tonyukuk-Birinci Taş-Güney Yüzü 7); *Kağan mu kılayın tidim* “Kağan mı kılayım, dedim” (OA Tonyukuk-Birinci Taş-Batı Yüzü 5)

2. Eski Uygur Türkçesinde *mU* Enklitiği

2.1. Enklitiğin Fonetik Varyantları

Enklitik *mu*, *mü* şeklindedir⁵ (Eraslan 2012: 168, 355): *Bir barsar yarağay mu* “Yalnız gitse uygun olur mu” (İKP XXVI), *Kañım kıtu meni sever mü siz* “Devletli babam, beni seviyor musunuz” (İKP VI)

2.2. Enklitiğin Dizilimdeki Yeri

Bu enklitik Eski Uygur Türkçesinde bütün cümle ögelerinden sonra kullanılabilir⁶: *Burқан mu y(a)rlıkar erki* “Burkan mı buyurur ki” (AY 189²-5); *Yaşların mu akıdur* “Gözyaşları mı akıtır” (ETS 248); *Alkuka mu qar yağdurur* “Her tarafa mı kar yağdırır” (ETS 248); *Köp mü yağmur ol yağıdur* “Çok mu yağmur yağdırır” (ETS 248); *Burқан kıtın bulğusın utğurak ukar mu siz* “Burkanlığı bulmasını kesin olarak anlar mısınız” (M 103-17)

Enklitik yükleme geldiğinde dizilimdeki yeri değişebilir. *Ayıtmadım mu* “demedim mi” (UHR 57, 58), *kördünüz mu* “gördünüz mü” (M 55-14) gibi örneklerde şahıs

3 Bu çalışmada transkripsiyonda birlik olması için örneklerin alındığı kaynaklarda farklı transkripsiyon işaretleri ile gösterilen *ğ* (*kalın g için kullanıldığında*) için *ḡ*, *ḡ*, *ḡ*, *ḡ* için *ñ*; *x* için *h*; *q* için *k*; *ä* için *e*; *é* için *é* işareti kullanılmıştır. Özbekler resmi olarak Latin alfabesine geçtikleri için Kiril alfabesi ile yazılan ya da Kiril alfabesinden Türkiye Türkçesine transkripsiyonu yapılan metinlerden alınan Özbek Türkçesine ait örnekler Özbek Latin alfabesine çevrilerek verilmiştir.

4 bk. Çetin 2008: 315.

5 Enklitiğin fonetik varyantları ile ilgili araştırmacılar arasında görüş ayrılıkları mevcuttur. Enklitik Zeki Kaymaz’a göre (2007: 1028) Eski Uygur Türkçesi döneminde sadece *mu* şeklindedir. Ceval Kaya tarafından AY’da *mu* şeklinde okunurken İKP’de *mu/mü* şeklinde, Gabain tarafından ETG’de *mu*, Talat Tekin tarafından M ve KİP’te *mu* şeklinde okunmuştur. Diğer bazı Eski Uygur Türkçesi yayımlarında (Ül, İKP, ETS, EUT) enklitiğin çoğunlukla ünlü uyumuna uydu olarak *mu*, *mü* şeklinde okunduğu görülmektedir. Şınası Tekin (1992: 95) Eski Türkçede bu yapının incelik-kalınlık uyumuna uyup uymadığının belli olmadığını ancak daima yuvarlak olduğunu belirtir. Uygur harfli metinlerde imla, enklitiğin kalın mı ince mi olduğunu açıkça belli etmediğinden (Ayazlı-Ölmez 2011: 47) enklitiğin ince şeklinin bulunup bulunmadığını tespit etmek amacıyla Eski Uygur Türkçesi uzmanlarıncı Brahmi metinlerine bakılabilir ve şayet metinlerde geçmişte hangi şeklin kullanıldığını tespit edilmesi konunun aydınlanmasında fayda sağlayabilir. Çünkü “Uygurlar o ile u için kullanılan Brahmi harfleri üzerinde birtakım değişiklikler yaparak, bu alfabe ile ö ve ü seslerini de çok açık bir şekilde birbirinden ayırt etmişlerdir.” (Röhrborn 2011: 24)

6 bk. Erdal 2004: 411.

ekinden sonra gelirken *körür mu s(e)n* “görüyor musun” (AY 394-3), *küsey(ür) mu sizler* “ister misiniz” (M 64-7) gibi örneklerde kip ile şahıs eki arasında; *alķınmaz mu erti* “azalmaz mıydı” (ETŞ 44-140), *saķınmayuķ mu erdiñiz* “düşünmediniz mi” (ETG 81) gibi örneklerde kip ile ek-fil arasında kullanılmıştır. *Ķunçuyı mu sizler* “eşleri misiniz” (İKP XLIII) örneğinde isim ile bildirme eki arasında; *bar mu idi* “var mı idi” (AY 635-12) örneğinde isim ile ek-fil arasında; *adruk ermez mü* “ayrı olmaz mı” (ETŞ 106-6), *üküş erür mu* “çok mu” (AY 137) örneklerinde ek-filden sonra gelmiştir.

2.3. Enklitiğin İşlevleri

Bu enklitik Eski Uygur Türkçesinde gerçek sorular yapabilir: *Icazat bar mu* “İzin var mı” (UHR 45); *Oğlum muntuda inaru öñtün yñaķ altun tağ bar közünür mü* “Oğlum ileride doğu yönüne doğru bir altın dağ var, görünüyor mu” (İKP XXXVII)

Sözde sorular yapabilir. Bu işlevde kullanıldığında cümleye kuvvetlendirme, şaşırtma gibi anlamlar kazandırır: *Amraķ ögüküm meniñ eltä kazğançım siziñ ermaz mü* “Sevgili yavrucuğum, benim devlet gelirlerim sizin değil mi” (İKP XVI); *Ķan kazğansar oğlı için temez mü* “Eğer baba kazanırsa oğlu içindir, denmez mi” (İKP VIII); *Töşekin otña emiñe tegi alķu tüketi tegürser ol edgü kılınç erüş mu titir* “Döşegini, otuna ilacına kadar her şeyini eksiksiz sunsa bu iyi amel çok mudur” (KİP 87, 88)

Erki, ki ile birleşerek kuşku, merak gibi anlamlar bildirir: *Katun uka y(a)rılkadı mu erki* “Han karısı (bunu) anlayarak buyurdu mu acaba” (AY 622-1); *Amtı kertgüntüñüz mü ki* “Şimdi inandınız mı” (İKP A Kalıntısı-5,6); *Burķanlar yirtinçüde belgürdi tip timiş savağ kırtgürür mu erki* “Burkanlar dünyada belirdi diye söylenen söze acaba inanılır mı” (M 9-26, 27)

Seçenekli sorular yapabilir: *Alķu aķığlığ noml(a)rığ bir teg bululur mu bir bilip öçmek azu kentü kentü adırt öngi mü ol* “Bütün asravalı dharmaları uzaklaştırdığında bir bilip sönme aynı mı bulunur, yoksa kendi kendine ayrı, farklı mıdır” (Ü 110a-10, 11, 12); *Bultuķar mu munuñ köñüline kögüzinte korķınç ayınçlığ edgü töz yltız azu bultuķmaz mu* “Var mı bunun kalbinde hürmetin, korkunun iyi cevheri veya bulunmaz mı” (M 4-16, 17, 18, 19)

3. Karahanlı Türkçesinde *mU* Enklitiği

3.1. Enklitiğin Fonetik Varyantları

Enklitik Karahanlı Türkçesinde *mu*, *mü* şeklindedir⁷ (Hacıeminoğlu 2008: 198): *Şena mu ayuğay seza bu tilim* “Dilim senayı mı layık bir şekilde söyleyecek” (AH A₃-3); *Usal yalñuķ oğlı öküş neñ tirer/Yigüke tegir mü saķınmaz birer* “Gafil insanoğlu çok mal toplar; yemek nasip olacak mı bunu düşünmez” (KB 1422)

7 Kaşgarlı Mahmud soru enklitiğindeki ünlütün *ı* ile ifade edildiğini Oğuzlardan bazısının diğer Türklerden farklı olarak 3. kişi çekiminin sorusunda enklitikteki *ı*’yi *esre*, *ı* harfini *ı* yaptığını, bu farklılığın sadece fiillerde olup isimlerin *mI*, ile sorusunda Oğuzların diğer Türklerden ayrıldığını kaydeder (DLT III 214).

3.2. Enklitiğin Dizilimdeki Yeri

Bu enklitik Karahanlı Türkçesinde cümlede hangi öge vurgulanmak isteniyorsa o ögeden sonra gelebilir: *Men mü tetrü kişimen* “Ben mi ters biriyim” (KB 6591); *Şena mu ayuğay seza bu tilim* “Dilim senayı mı layık bir şekilde söyleyecek” (AH A₃-3); *Közümke mü körnür* “Gözüme mi görünür” (KB 6590); *Yana mu mini ıdğay erki* “Yine mi beni gönderecek ki” (KB 3824); *Bu oğul seniñ mü* “Bu çocuk senin mi” (DLT III 214)

Yükleme geldiğinde enklitiğin dizilimdeki yeri değişebilir. *Unuttıñ mu* “unuttun mu” (KB 5763), *keldiñ mü* “geldin mi” (DLT III 214) gibi örneklerde şahıs eki almış fiilden sonra gelirken *eşitmez mü erdiñ* “duymaz mıydın” (KB 650), *tirilgey mü erdi* “dirilmeyecek miydi” (KB 4920) gibi birleşik zamanlı fiil örneklerinde kip ile ek-fiil arasına; *firişte mü erdi* “melek miydi” (KB 6596) örneğinde isim ile ek-fiil arasına girmiştir.

3.3. Enklitiğin İşlevleri

Karahanlı Türkçesinde bu enklitiğin yaygın işlevlerinden biri gerçek sorular yapmaktır: *Sende yarmak bar mu* “Sende para var mı” (DLT III 147); *Tilekiñ ne boldı kelür mü işiñ* “Dileğin ne oldu arkadaşın geliyor mu” (KB 3843); *Münüñ bar mu ayğıl bileyin seniñ* “Senin kusurun var mı, söyle bileyim” (KB 683)

Sözde sorular yapabilir. Sözde sorular yaparken cümleye kuvvetlendirme, şaşıрма gibi anlamlar kazandırır: *Hiredliğ mu bolur tili boş kişi* “Boşboğaz adam akıllı olur mu” (AH A₂₉-137); *Atañni anañni ölüm koğmadı/Sini mü koğur kör yetilse öđi* “Ananı babanı ölüm bırakmadı, vakit gelince seni mi bırakır” (KB 5159); *Saña birdi dünya esirkemedi/Mañña birmegey mü birigli idi* “O hiç esirgemedi sana dünya nimetlerini verdi, vergili rabbim bana da vermez mi” (KB 3745)

Erki, kin ile birleşerek cümleye kuşku, merak anlamı kazandırır: *Unuttıñ mu erki azu örtülüp/Bu iş ötrü tuttuñ ne aşğı körüp* “Sen acaba unuttun mu, yoksa kapalı mı kaldı; ne fayda umarak bu işi yapmak istiyorsun” (KB 5763)

Seçenekli sorular yapabilir. Bu sorularda *azu* edatı da kullanılabilir: *İter bolsañ işni sanıp sakñıp it/Kerek mü kereksiz mü kirtü bilip* “Bir iş yapacaksan düşünüp taşınarak onun gerekli mi gereksiz mi olduğunu bilerek yap” (AH A₈₈-367, 368); *Kelir müsen azu barır musan* “Gelir misin, yoksa gider misin” (DLT I 88); *İsiz mü saña yig azu eđgü mü* “Kötü mü daha iyi senin için, yoksa iyi mi” (KB 243)

Bu enklitik temel cümlede belirtilen iş ya da hareketin gerçekleşmesinin yan cümlede belirtilen iş ya da harekete bağlı olduğu anlamını verebilir. Şart işlevindeki bu kullanıma seyrek rastlanmıştır: *Muñadığlı bar mu elig tarlıkın/Muñña yarasa ötese haqın* “Eli darda kalan varsa ihtiyacını karşılamalı ve hakkını vermeli” (KB 2565); *Tuz etmek haqı tip küdezigli bar mu/Kümüş gevher altun bile men kalayı* “Tuz ekmek hakkını gözetin var mı (varsa), ben onu altın, gümüş ve cevhere boğayım” (KB 6584)

DI+mU yapısı temel cümlede belirtilen iş ya da hareketin gerçekleşme zamanını-şartını bildirir: DLT’de *Alp Er Toña öldi mü* cümlesindeki *DI+mU* yapısı *-dığı zaman*,

-*sA* anlamını verir⁸: *Ölümdin yumuşçı ig ol aşnusu/Kişi igledi mü ölüm koşnısı* “Hastalık ölümün ilk habercisidir, insan hastalanınca ölüm yanı başındadır” (KB 4618)

4. Harezmi-Türkçesinde *mI*₄ Enklitiği

4.1. Harezmi Türkçesinde *mU* Enklitiği

4.1.1. Enklitiğin Fonetik Varyantları

Harezmi Türkçesinde bu enklitik *mu*, *mü* şeklindedir (Eckmann 1998: 207): *Ey za'îfa, cüftüñ bar mu* “Ey kadın, eşin var mı” (NF 107-2); *Vâlidemiz éwde mü* “Annemiz evde mi” (NF 167-12). Enklitiğin *mi*’li şekli Nehcü’l-Ferâdîs’te bir kez geçmiştir: *Hak te'âlâ bir kuluñga munça mi üküş 'ilm ruzî kılur ermiş* “Hak Teala bir kuluna bu kadar mı çok ilm nasip ediyormuş” (NF 190-6)

4.1.2. Enklitiğin Dizilimdeki Yeri

Bu enklitik Harezmi Türkçesinde cümlede hangi öge vurgulanmak isteniyorsa o ögeden sonra gelebilir: *Yaratılmış teñriler mü yegrek ya yaratқан Allâh mu yegrek* “Yaratılmış tanrılar mı daha iyi, yoksa yaratan Allah mı daha iyi” (KE 88v-11); *Ey melik bu ot içinde kamuğ dünyâ tağları bolsa köygey erdi İbrâhîmi mü koyar* “Ey Melik bu ateş içinde bütün dünyanın dağları olsa yanacaktı, İbrahim’i mi bırakır” (KE 42r-19); *Ammâ Havvâ yér yüzünde mü yaratıldı ya uçmağda mu* “Ama Havva yeryüzünde mi yaratıldı, yoksa cennette mi” (HŞ 8r/18; 12); *Sen bizni teñrilerimizdin adırğalı mu keldiñ* “Sen bizi tanrılarımızdan ayırmak için mi geldin” (KE 29r-14); *Yârânlarım, sizler bu kün Abû Bekrni erte namâzında kördüñüz mü* “Dostlarım, sizler bugün Ebubekir’i sabah namazında gördünüz mü” (NF 100-17)

Yükleme geldiğinde dizilimdeki yeri değişebilir. Harezmi Türkçesinde bu enklitik *köre mü men* “görür müyüm” (ME 174-5), *bütmes mü sen* “inanmaz mısın” (KE 39r-17) örneklerinde kip ile şahıs eki arasında; *bilmediñ mü* “bilmedin mi” (NF 43-10), *helâk kılmadım mu* “helak etmedim mi” (NF 55-16) örneklerinde şahıs ekinden sonra gelmiştir. *Bulğay mumen* “bulacak mıyım” (NF 176-15), *unutğaymen mü* “unutacak mıyım” (HŞ 2288) gibi örneklerde enklitiğin aynı kip ile kullanımında farklı dizilimlerde olabildiği de görülmüştür. *Buzulmağay mu erdi* “bozulmayacak mıydı” (NF 21-16), *kabul kılğay mu erdiñ* “kabul edecek miydin” (NF 377-6) örneklerinde kip ile ek-fiil arasında; *peri mü sen* “peri misin” (HŞ 3747), *sen mü sen* “sen misin” (KE 63r-13) örneklerinde isim ile bildirme eki arasında; *açığ mu erdi* “acı mı idi” (KE 88r-21), *süçüğ mü erdi* “tatlı mı idi” (KE 88r-21) örneklerinde isim ile ek-fiil arasında gelmiştir.

4.1.3. Enklitiğin İşlevleri

Harezmi Türkçesinde gerçek sorular yapabilir: *Atañ seni kaçça éltür bilür mü sen* “Baban seni nereye götürüyor biliyor musun” (KE 50v-17); *Sizlerde et yâ hurmâ satlık bar mu* “Sizde satılık et ya da hurma var mı” (NF 22-1); *Bu sözge tanukuñ bar mu* “Bu söze şahidin var mı” (KE 58v-9)

8 bk. Ercilasun 2008: 50.

Sözde sorular yapabilir: *Halî bolmasa mâ-sivâ zulmeti/Yarar mu köñül haq nuri tolğuğa* “Allah’tan başka her şeyin karanlığı boşalmazsa gönle, Hak nurunun dolması bir işe yarar mı” (MM 24a[200a]-374); *Hêç bu ‘azab sêndin eksülür mü* “Hiç bu azap senden eksilir mi” (NF 18-10); *Yüñi yoq oq atğıl barur mu qanı* “Tüyü olmayan oku atsan hiç gider mi” (MM 22b[198b]-345)

Erki, erkin ile birleşerek cümleye kuşku, merak anlamı kazandırır: *Zühre yulduznu kördi gâyet yaruq, meniñ teñrim mundağ mu erki* “Zühre yıldızını gördü gayet parlak, benim tanrım böyle mi acaba” (KE 38v-3); *Meniñ teñrim bu mu erki* “Benim tanrım bu mu acaba” (KE38v-7); *Ne ‘acab tüş kördüm, rahmânî mü erkin yâ taqı şeytânî mü erkin* “Ne tuhaf düş gördüm, rahmani mi acaba şeytani mi” (NF 213-1)

Seçenekli sorular yapabilir: *Kulaq mu eşitür bu köz mü körer* “Onların kulağı mı işitir, yoksa gözü mü görür” (MM 22b[198b]-346); *Maqbül mu mahrüm mu* “Makbul mü, mahrum mu” (HŞ 106); *Meni mü artuq sewersiz yâ taqı Fâţmanı mu* “Beni mi fazla seviyorsunuz, yoksa Fatma’yı mı” (NF 160-3, 4) “Yapar mı yapmaz mı”, “olur mu olmaz mı” şeklinde sorular oluşturmak için *Mâlindın keçer mü yâ yoq mu* “Malından geçer mi, yoksa geçmez mi” (NF 212-14); *Bu küweç içindeki ta’am murdâr bolur mu ya yoq mu* “Bu güveç içindeki yemek murdar olur mu, olmaz mı” (NF 193-8) örneklerindeki gibi fiilin olumsuz şeklini kullanmak yerine *yoq* sözcüğü kullanılabilir.

“da” anlamı kazandırabilir: *İrâdet mürîddin tilek kéterür/Mürîd mü tilekin tilin eğerür/İrâdet bêrip soñ tilek izdese/Mürîd êrmes ol tég kurug ot êrür* “İrade, müritten dileği yok eder, mürit de dileğini dili ile kovalar. İradeyi terk ettikten sonra dilek dilese, o mürit değil, kuru ot gibidir” (MM 18a[194a]-271)

4.2. Kıpçak Türkçesinde mI_4 Enklitiği

4.2.1. Enklitiğin Fonetik Varyantları

Enklitik *mı, mi, mu, mü* şeklindedir (Güner 2013: 261, 262): *Ança mu köp sövmekden êsirdiñ* “Çok sevmekten o kadar mı kendinden geçtin” (CC 75a-7, 8); *Bi kele midir* “Bey geliyor mudur” (EZF 56b); *Vaqt namazı mu kıılır* “Vakit namazı mı kılar” (İM 162b-2, 3); *Müsülmân degül mü sen* “Müslüman değil misin” (İM 23a-2).

4.2.2. Enklitiğin Dizilimdeki Yeri

mI_4 enklitiği Kıpçak Türkçesinde bütün cümle öğelerinden sonra kullanılabilen, hangi öge vurgulanmak isteniyorsa o öğeden sonra gelebilmektedir. mI_4 enklitiğinin özne, nesne, zarf tümleci, dolaylı tümleç ve yüklem ile kullanımı Kıpçak Türkçesinde de devam etmektedir: *Siz mi keldiñiz* “Siz mi geldiniz” (EZF 57 a); *Sên anı yibek mü dêp[t]ir-sên* “Sen ona ipek mi demişsin” (CC 82a-24 b); *Qur’en’ni kendüsinden mi indirdi yâ Teñri Te’âlâdan mu indirdi* “Kuranı kendisinden mi indirdi, Allahu Teala’dan mı indirdi” (İM 52a-4, 5); *Ança mu köp sövmekden êsirdiñ* “Çok sevmekten o kadar mı kendinden geçtin” (CC 75a-7, 8); *İmân keltürür mü sen* “İman getirir misin” (İM 26b-6)

Yükleme gelen enklitiğin dizilimdeki yeri değişebilir. *Keldüm mi* “geldim mi” (EKK 19a), *ayıtayım mu* “söyleyeyim mi” (İM 29b-5) örneklerinde şahıs ekinden

sonra; *kelgey misiz* “gelecek misiniz” (EZF 56b) örneğinde kip ile şahıs eki arasında kullanılmıştır. *Kelmez misiz* “gelmez misiniz” (EZF 57a), *körmes sen mi* “görmez misin” (GT 158a-10) gibi aynı kip ile çekimlenmiş bazı örneklerde enklitiğin iki farklı dizilim ile kullanılabildiği ancak *kelmez misiz* şeklinin daha fazla olduğu görülmüştür. *Yaşşı midur* “güzel midir” (EDM 23a), *yay midur* “yay mıdır” (KFİ 183) örneklerinde enklitik isim ile bildirme eki arasında kullanılmıştır.

4.2.3. Enklitiğin İşlevleri

Kıpçak Türkçesinde *mI*₁ enklitiği gerçek sorular yapabilir: *Sen Türkişe bilür mi* sen “Türkçe bilir misin” (EDM 19 a); *Arañızda ‘acem tilin bilür kişi bar mi* “Aranızda Farsça bilen var mı” (GT 132a-8); *Bir fâzıl müftiğe sordular vakf itmeki halâl mi turur* “Erdemli bir müftüye sordular bağışlaması helal mi” (GT 72b-12, 73a-1)

Sözde sorular yapabilir. Bu işlevde cümleye kuvvetlendirme, şaşıрма gibi anlamlar kazandırır: *Ölülerdin kilür mi hergiz âvâz* “Ölülerden gelir mi hiç ses” (GT 5b-3); *Cehânda senden ulu himmetli körgeñiñ yâ işitkeniñ bar mi* “Dünyada senden ulu, gayretli gördüğün ya da duyduğun biri var mı” (GT 88a-2); *Körmediñ mü sen yâ Muhammed, niçük kıldı seniñ teñriñ* “Görmedin mi sen ey Muhammed nasıl yaptı senin tanrın” (İM 66a-7)

Kıpçak Türkçesinde bu enklitiğin *ki* ile kullanımına çok seyrek rastlanmıştır: *Bilmäs misiz ki dacarisiz teñriñiñ* “Bilmez misiniz ki Tanrı’nın tapınağısınız” (EHKT 507); *Bilmäs misiz ki haysına hadirlärsiz boyuñuznu sizizñ* “Bilmez misiniz ki hangisine hazırlarsınız bedeninizi” (EHKT 329)

Seçenekli sorular yapabilir: *Eger şeklense tört rek’et namâzlarda kim ol avvalkısu mu turur yâ ikincisi mü turur* “Eğer dört rekatlık namazlarda şüphelense ilk midir, yoksa ikincisi midir” (İM 209b-8); *Tuvra mu arkı mu* “Doğru mu eğri mi” (CC 81a-5b); *Farz mu kıılır yâ nâfile mü kıılır kazâ mu kıılır yâ vaqt namazı mu kıılır* “Farz mı kıılır, nâfile mi kıılır, kaza mı kıılır, yoksa vakit namazı mı kıılır” (İM 162b-2, 3) Bu dönemde *yoğ mu, degül mü* kalıbı ile de seçenekli soru yapılabilmektedir: *Ündedi mü anlarnı imânğa yâ yoğ mu* “Çağırdı mı onları imana, çağırmadı mı” (İM 61a-1); *Öldi mü kâmil imân birle yâ kâmil imân degül mü* “Öldü mü olgun iman ile, yoksa olgun iman değil mi” (İM 61a-6)

5. Çağatay Türkçesinde *mI*₁ Enklitiği

5.1. Enklitiğin Fonetik Varyantları

Çağatay Türkçesinde bu enklitik genellikle *mu*, *mü*⁹ şeklindedir ancak ekin seyrek olarak *mi*, *mi* şekillerine de rastlanır: *Behiş içinde uyumağ revâ mu* “Cennet içinde uyumak reva mıdır” (MSD TK11b-11); *Köz, tişleri[n] körgey mü tip körmedi hiç uyku yüzün* “Göz, senin dişlerini acaba görür müyüm diye uyku yüzünü görmedi” (MSD TK20b-11); *Katıq aħımdın miniñ birle mi irkin münħariif* “Derin ahımdan yoldan çıkan benimle mi ki” (HBD T94a-5); *Şüfî midür zâhid midür* “Sufi midir, zahid midir” (ŞHD 100b-5,6)

9 bk. Argunşah 2014: 180.

5.2. Enklitiğin Dizilimdeki Yeri

mI_4 enklitiği cümlede hangi öge vurgulanmak isteniyorsa o ögeden sonra kullanılır. Enklitik öznenen sonra gelebileceği gibi nesneden, dolaylı tümleçten, zarf tümleçinden ve yüklemden sonra da gelebilir: *Haddiñ leṭāfeti mü gül ü yāsemende bar* “Yanağının letafeti mi gül ve yaseminde var” (HHD 308); *Sāmī Nerīmān mu diyin* “Sami, Neriman mı diyeyim” (MSD BM5b-11); *Köñülge tāze koyğan dāğlardın mu sevād olmuş* “Gönle yeni konmuş yaralardan mı kararmış” (NŞ D269a-2); *Munça mu bolur cihānda āfet* “Dünyada bu kadar mı güzel olur” (LM P297b-548; IX-548); *Aytūñ ol āvāre-i bī-hānumānım kildi mü* “Söyleyin o evsiz barksız serseri geldi mi” (BV T3/288-1)

Yükleme gelen enklitiğin dizilimdeki yeri değişebilir. Enklitik *bilmediñ mü* “bilmedin mi” (BV A94a-5) örneğinde şahıs ekinden sonra; *bilür müsün* “bilir misin” (ŞHD 103a-8) örneğinde kip ile şahıs eki arasında; *anber müdür* “amber midir” (NS 776), *revā mudur* “reva mıdır” (MSD BM14a-5) örneklerinde isim ile bildirme eki arasında kullanılmıştır.

5.3. Enklitiğin İşlevleri

Çağatay Türkçesinde mI_4 enklitiği gerçek sorular yapabilir: *Behişt içinde uyumak revā mu, bir fetvā* “Cennet içinde uyumak reva mıdır, fetva ver” (MSD TK11b-11); *Yazukum köpdür uşanıñ hazretinde bī-hisāb/Aytsam kiçgey mü ol yazuklar üçün rabbenā* “Onun hazretinde hesapsız günahım çoktur/O günahlar için rabbena okusam başışlar mı” (HHD 4a-47); *Aytūñ ol āvāre-i bī-hānumānım kildi mü* “Söyleyin o evsiz barksız serseri geldi mi” (BV T3/288-1)

Sözde sorular yapabilir. Bu işlevde kullanıldığında cümleye kuvvetlendirme, şaşırma gibi anlamlar kazandırır: *Yüzüñ şifātını güyende ger simā’ itse/Kişi turup mu bolur il āh u vāyında* “Senin yüzünün vasıflarını okuyucu söylese ah, vay etmeyen kişi kalır mı” (MSD BM17b-7); *Munça mu bolur cihānda āfet/Her yan kadem urisa anda āfet* “Dünyada bu kadar mı güzel olur/Her nereye ayak bassa orada afet” (LM P297b-548; IX-548); *Yana Türknñ mülāyemet-i ṭab’ınıñ Sartdın artuğluğığa mundın vāzıhraḡ ve şāhidi mundın lāyıhraḡ bola alur mu* “Yine Türk’ün yaradılışça yumuşaklığının Sart’tan fazla olduğuna delili bundan daha açık ve şahidi bundan daha aşikâr olabilir mi” (ML T775b 1-5, 6)

mI_4 enklitiği *i(r)kin* ile birleşerek cümleye merak, kuşku anlamı kazandırır: *Közgü içre ārıziñ ‘aksi mi irkin cilve-ger/Ey zülāl içre körüngeñ mihr-i enver mü ikin* “Ey cilveli sevgili, aynadaki yanağının aksi mi ki/Ey su içinde görünen çok güzel güneş mi ki” (NŞ D454b-4); *Ḳatıḡ āhımdın miniñ birle mi irkin münharif* “Derin ahımdan yoldan çıkan benimle mi ki” (HBD T94a-5); *Dirler ki Nevāyī mü ikin deşt-i fenāda* “Derler ki acaba Nevayî mi yokluk çölünde” (BV A57b-7)

Seçenekli sorular yapar: *Kızıl tonın keyip yaşıl zeberced taht üze ağsa/Şir’in mü aytayın gülge, yā Husrev mü diyin anı* “Gül, kızıl renkli elbisesini giyip yeşil taht üzerine çıksa ona Şirin mi, yoksa Husrev mi diyeyim” (MSD TK10a-10); *Ḳaşı yayın mu dēyin közi ḡarasın mu dēyin/Köñlüme her biriniñ derd ü belāsın mü diyin* “Yay kaşını mı diyeyim, kara gözünü mü diyeyim/Gönlüme her birinin dert ve belası mı

diyeyim” (NŞ P118b-7); *Zülf ü dāmin mu deyin la ‘li kelāmin mu deyin/Biriniñ kaydı yana birniñ edāsın mu diyin* “Saçının tuzak olduğunu mu, dudağının sözünü mü edeyim/Birinin zinciri, yine birinin nazı mı diyeyim” (NŞ D460b-4)

6. Güneydoğu Grubu Türk Lehçelerinde *mu*, *mi* Enklitiği

6.1. Yeni Uygur Türkçesinde *mu* Enklitiği¹⁰

6.1.1. Fonetik Varyantları

Bu enklitik Yeni Uygur Türkçesinde sadece *mu* şeklindedir (Yazıcı Ersoy 2007: 378): *Hékmetlik sözler “ekliye sözliri”, “tepekkur cevherliri” depmu atilidu* “Hikmetli sözler ‘akıl sözleri’, ‘düşünce cevherleri’ diye de adlandırılır” (UO 22); *Mavu çinar cim turuptimu* “Bu çınar sağlam duruyor mu” (SBH 21); *Sen ségindiñmu méni* “Sen özledin mi beni” (UHDB 4, 15). *mu* enklitiğindeki *u* ünlüsünün *yazamsen*<*yazamusen* “yazacak mısın”, *yazamsiz*<*yazamusiz* “yazacak mısın” örneklerindeki gibi düştüğü şekillere de rastlanmaktadır (HT 463, SN 285). Enklitik ek-fiil ile kullanıldığında *alğanmidi*<*alğanmu idi* “almış mıydı”, *kelgenmidi*<*kelgenmu idi* “gelmiş miydi” örneklerindeki gibi *mu+i->mi* şekline dönebilmektedir (UTM 735).

6.1.2. Enklitiğin Dizilimdeki Yeri

Enklitiğin Yeni Uygur Türkçesindeki yaygın işlevlerinden biri gerçek sorular yapmaktır. Soru işlevi ile kullanıldığında yükleme eklenir. Sorulmak istenen öge vurgu ile belirtilir: *Argımaq éti égilda barmu* “Asil atı ağılda mı” (UHDB 146, 158); *Menla tartısam bolmamdu* “Kendim çeksem olmaz mı” (UHDB 6, 17)

Bu enklitik “da” anlamı ile kullanıldığında pekiştirdiği ögeden sonra gelmektedir. Bu işlevdeyken *mu* enklitiği öznenen, nesneden, zarf tümlecinden ya da dolaylı tümleçten sonra kullanılabilir: *Bu kızmu sodiger Abdunebige oğşaş bilimlik kız iken* “Bu kız da tüccar Abdunebi gibi bilgili kız imiş” (UO 6); *Çoñ hotuni bunimu kölge taşlıvétip ornıga müşükniñ balisini épkélip koyuıptu* “Büyük karısı bunu da göle atıp yerine kedi yavrusu koymuş” (UHDB 143); *Bundaç çağlarda, aşık-meşuklarğa tünmu kızguç körinidu* “Böyle zamanlarda, âşıklara gece de kırmızımsı görünür” (İİKÇ 557); *Akañdinmu ayrılsam/Seniñdinmu ayrılsam* “Kardeşinden de ayrılısam senden de ayrılısam” (UHDB 2)

Yükleme gelen enklitiğin dizilimdeki yeri değişebilir. *mu* enklitiği kip ile şahıs eki arasında gelebildiği gibi şahıs ekinden sonra da gelebilir. *Oylimidiñmu* “düşünmedin mi” (ÇTB 153), *kördüñlarmu* “gördünüz mü” (ÇTB 148) gibi örneklerde şahıs ekinden sonra; *yazğanmusen* “yazmış mısın”, *yazamsen* “yazacak mısın” (HT 463) gibi örneklerde kip ile şahıs eki arasında; *kadirmusen* “güçlü müsün” (HT 463), *barmusen* “var mısın” (UO 15) gibi örneklerde ise isim ile bildirme eki arasında gelmiştir. Ek-fiil almış isimlerde soru işlevi ile kullanıldığında ek-fiilden önce de sonra da gelebilir. Aynı kip ile çekimlenmiş olmasına rağmen enklitiğin *öyde iduñmu/öydimiduñ* “evde miydik”, *yazar idimu/yazarmidi* “yazar mıydı” (HT 463) örneklerinde olduğu gibi iki

10 Bu bölüm, Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu TÜKAS 2014’te sunulan *Yeni Uygur Türkçesinde mu Enklitiği* adlı bildirinin genişletilmiş şeklidir.

farklı dizilimde gelebildiğini görmek mümkündür. Eksiltili yapılarda *Erençini alamsız, ayalçinimu* “Erkeğinkini mi alacaksınız, kadınınkini mi” (UTS 38); *Het bilenmu telegramma bilenmu* “Mektup ile mi, telgraf ile mi” (UTS 60); *Pahtilikni alamsız, yalañnimu* “Pamuklusunu mu alacaksınız, incesini mi” (UTS 41) örneklerindeki gibi kullanım da mevcuttur.

6.1.3. Enklitiğin İşlevleri

Gerçek sorular yapabilir: *Çin Tömür Batur öyide barmu* “Çin Tömür Batur evinde mi” (UHDB 146, 158); *Açaymu dédi kéri kız ğalildap titrep* “Açayım mı dedi yaşlı kadın titreyip” (AYİ 848); *Mavu çinar cim turuptimu* “Bu çınar sağlam duruyor mu” (SBH 21)

Sözde sorular oluşturabilir. Bu işlevdeyken cümleye kuvvetlendirme, şaşırma gibi anlamlar kazandırır: *Keşkerge can yétermu* “Kaşgar’a can dayanır mı” (UHDB 6, 17); *Kördüñlarmu, uruş başliniş bilenla el tevrinip ketti* “Gördünüz mü savaşın başlaması ile halk sarsıldı” (SBH 753); *He, şundaķmu* “Ha, öyle mi” (SBH 755)

mi+kin/m(u)+di+kin yapısı ile kuşku, merak anlamı vermektedir: *Yürigimni yérip bak/Taza yéri barmikin* “Yüreğimi açıp gör/Sağlam bir yeri var mı ki” (UHDB 9); *Pereñ yağlıklık kızni ħiyal kılivatamdikin* “Al başörtülü kızı mı hayal ediyor ki” (İBK Y 6); *Çin Maçingā baraymikin deymen* “Çin Maçin’e gideyim mi ki diyorum” (UO 6)

Seçenekli sorular yapabilir: *Erençini alamsız, ayalçinimu* “Erkeğinkini mi alacaksınız, kadınınkini mi” (UTS 38); *Het bilenmu telegramma bilenmu* “Mektup ile mi, telgraf ile mi” (UTS 60); *Pahtilikni alamsız, yalañnimu* “Pamuklusunu mu alacaksınız, incesini mi” (UTS 41). Seçenekli soru cümlesinde yüklem *yoķ* sözcüğü eklenerek cümleye *yaparmı yapmaz mı, olur mu olmaz mı* gibi anlamlar kazandırılabilir: *Bu işlar uniñ kolidin kélemdu-yoķ* “Bu işler onun elinden gelir mi, gelmez mi” (UZİ 299); *Sabit Damollini yoķitişka cüret kılamdu-yoķ* “Sabit Damolla’yla ortadan kaldırmaya cüret eder mi, etmez mi” (UZİ 299)

Yeni Uygur Türkçesinde “da” anlamını da karşılamaktadır: *U çağda téhimu kızigin keypiyat şekillengen bolatti* “O zaman daha da çok keyifli olacaktı” (HZUT 293); *Bu esirlerniñ içide Buğraħanniñ hatunimu bar idi* “Bu esirlerin içinde Buğraħan’ın eşi de var idi” (SBH 18); *İliğa heydelgen sürgünler içide kélişken, yoķsul ailidin bolğan danişmen Uyğur kızi Nuzugummu bar idi* “İli’ye sürülen sürgünler içinde, fakir bir ailenin evladı olan güzel, okumuş Uygur kızı Nozugum da vardı” (UHDB 1, 12)

Yeni Uygur Türkçesinde *fül-DI+mu+boldi* yapısında kullanıldığında zaman-şart bildirmektedir (Tömür 1993: 468): *Adette u bir uħlidimu boldi kırķ keçe kündüz uħlaydiken* “O bir uyudu mu (uyursa) kırk gün kırk gece uyurmuş” (ÇTB 148, 176); *İşiñ tügidimu boldi, yoluña mañ* “İşin bitti mi (bitince) yoluna git” (HT 468); *Kiş keldimu boldi, uni muz meydanidin başka yerde körmeyseñ* “Kış geldi mi (gelince) onu buz meydanından başka yerde göremezsin” (HT 468)

-sA(+şahıs eki)+mu şeklinde yüklemi olumlu yardımcı cümleye eklenirse temel cümlede belirtilen iş ya da hareketin hiçbir durumda gerçekleşmeyeceğini, yüklemi olumsuz yardımcı cümleye eklenirse temel cümlede belirtilen iş ya da hareketin her durumda gerçekleşeceğini bildirir: *Biz uni kélip kélişka kaççe nesihet kılsaķmu*

unimidi “Biz ona kalması için ne kadar nasihat ettikse de kabul etmedi” (İBKY 7); *Qasim derske şunçe tirişkan bolsimu, lëkin dersni igellişi yahşi bolmide* “Kasım derse o kadar çalışmış olsa da dersi iyi kavrayamadı” (HZUTE 380); *Uniñğa nurğun şeherlerdin elçiler kelgen bolsimu kız ret kıptu* “Ona birçok şehirden elçiler gelmişse de kız reddetmiş” (UHM 2, 3)

Bu enklitik *...mu ...mu* şeklinde tekrarlı kullanılarak bağlama grubu oluşturabilir. İsim unsurlarının eşit degerde olduğu bu bağlama grubunda *mu* enklitiği isim unsurlarından sonra gelmektedir: *Sen arkilik “İkki Tiginniñ Hékeyisi”mu* “Çaştani İlig Begniñ Hékeyisi”*mu kelb sehipemge nekişlendi* “Senin aracılığınla ‘İki Yiğidin Hikâyesi’ de ‘Çaştani Bey’in Hikâyesi’ de gönül sayfama işlendi” (UO 35); *Yermu, sumu, yaylaqmu, étizmu—hemmisi helikniki* “Yer de su da yayla da tarla da hepsi halkın” (HZUTMS 263); *Hudayerhanmu Ableyhanmu dana emesti* “Hudayerhan da Ableyhan da akıllı değıldi” (AYİ 704)

İkilemenin oluşumunda görev alabilir: *Méhmanhana paskina, tertipsiz ve her hil iş bilen kelgen hilmuñil ademler bilen tolganidi* “Otel kirli, düzensiz ve her tür iş için gelen çeşit çeşit adam ile dolmuştu” (İİKÇ 334); *Ular yüzmu yüz kélip neyzilirini uruşturuş koyup arkiğa buruldi* “Onlar yüzyüze gelip mızraklarını dövüştürüp arkaya çevirdi” (SBH 80); *Ve kedemmu kedem Aydiñğa yékinlaştı* “Ve adım adım Aydın’a yaklaştı” (SBH 83)

Başka sözcükler ile kalıplaşarak edat oluşturabilir: *Ularınñ çiraylirida bolupmu közlidiride kükiliri, çaqçaqliri, hetta méñiş-turuşlirida bu séhirlık muhebbet tuyğusiniñ şolisı lavuldaytti* “Onların yüzlerinde özellikle gözlerinde gülüşleri, şakaları, hatta yürüyüşlerinde bu sihirli sevginin ışıltısı beliriyordu” (AYİ 974); *Şundaqtimu u sinap soridi* “Öyle olduğı halde o deneyip sordu” (SBH 21)

6.2. Özbek Türkçesinde *mi* Enklitiği

6.2.1. Enklitiğin Fonetik Varyantları

Özbek Türkçesinde enklitik sadece *mi* şeklindedir (Coşkun 2000: 79): *Siz emasmisiz* “Siz değıl misiniz”(VT 17); *Mumkinmi, uyda kişi bormi* “Müsaade var mı, evde kimse var mı” (YK 181); *Yaxşimisiz* “İyi misiniz” (RP 318)

6.2.2. Enklitiğin Dizilimdeki Yeri

Bu enklitik soru işlevi ile kullanıldığında yüklem gelmektedir. Cümlelerin yüklem dışındaki herhangi bir ögesi vurgulanmak istendiğinde enklitik vurgulanmak istenen ögeden sonra değıl yalnızca yüklem eklenir. Sorulmak istenen öge ise vurgu aracılığı ile belirtilir (Yaman 1995: 1119, 1120). *Sen uni ko’rganmisan* “Sen onu gördün mü” (MÇ 148); *Voy o’lay, qutluq uydan quruq ketasanmi, bolam* “Vay, kurban olurum, kutlu evden boş mu gideceksin, evladım” (SH 401, 46); *Shu zamonda odamiyat qoldimi* “Bu zamanda insanlık kaldı mı” (MÇ 218) Özbek Türkçesinde eksilteli yapılarda *Uch yillik umringami, deb so’radi u* “Üç yıllık ömrüme mi, diye sordu o” (SH 728) şeklindeki kullanıma da rastlanmıştır.

Enklitiğin yüklem dışındaki herhangi bir ögeden sonra geldiği *Yemastan-ichmasthan o'limlikka yiqqanlarimmi opketishti* “Yemeyip içmeyip cenazem için biriktirdiğim paraları da alıp gittiler” (SH 581, 230) şeklindeki kullanımına seyrek rastlanmıştır. Enlitik bu yapıda geldiğinde soru işlevinde değil, pekiştirme işlevindedir. Bu kullanım Özbek Türkçesinde Yeni Uygur Türkçesindeki gibi yaygın değildir.

Kom'-ko'k paxtazorning ustida shulamı, havomi mayın, sokin cimirlaydi “Yemyeşil pamuk tarlasının üstünde şule de güneş de sakın sakın parlamaktaydı” (SH 407, 52); *Toshdanmi, gishtdanmi belgi qo'yilganlari ham bor* “Taştan da kerpiçten de işaret koyanlar bile var” (SH 417) örneklerindeki gibi bağlama grubu oluşturduğunda cümlenin çeşitli öğelerinden sonra kullanılabilir. Ancak bu kullanıma seyrek rastlanır.

Yükleme gelen enklitiğin dizilimdeki yeri değişebilir. *Buzdimmi* “bozdum mu” (RP 323), *taniysizmi* “tanıyor musunuz” (SH 410) örneklerinde şahıs ekinden sonra gelirken *o'ylamasmiding* “düşünmez miydin” (MÇ 142), *berganmiding* “vermiş miydin” (SH 504) örneklerinde iki kip arasına girmiştir. *GAn* ekini alan *ko'r bolup qolganmisan* “kör mü oldun” (SH 554), *ko'rganmisan* “gördün mü” (MÇ 148), *kelganmisiz* “geldiniz mi” (SH 410) örneklerinde kip ile şahıs eki arasındayken *qolganmanmi* “kalmış mıyım” (SH 511), *boqqanmizmi* “bakmış mıyız” (SH 562) örneklerinde şahıs ekinden sonra gelmiştir. *Kasalmisan* “hasta mısın” (SH 403), *ozmidir* “az mıdır” (MÇ 140) örneklerinde isim ile bildirme eki arasında; *shunchamidi* “bu kadar mı idi” (BA 16), *yoqmi edi* “yok mu idi” (BA 16) örneklerinde isim ile ek-fil arasında kullanılmıştır.

6.2.3. Enklitiğin İşlevleri

Özbek Türkçesinde gerçek sorular yapabilir: *O'shal kun fohihaga kelgan bo'zchi muxlisingizni xotirlaysizmi* “O gün fatihaya gelen halıcıyı hatırlıyor musunuz” (MÇ 160); *Otongiz salomatmi* “Babanız iyi mi” (SH 387); *Opa, ro'ymolingiz tushti, siznikimi* “Abla başörtünüz düştü, sizinki mi” (MÇ 146)

Şaşırtma, kuvvetlendirme gibi anlamlar bildiren sözde sorular yapabilir: *Közlarimdan sevgimni xam sezdirgan sen emasmi* “Gözlerimden sevgimi de hissettiren sen değil misin” (VT 30); *Umr deganliri şarafmi, singlim* “Ömür dedikleri şeref mi, bacım” (RP 408); *Menmi, menga nime* “Ben mi, bana ne” (MÇ 139); *Heç tinarmi bu küy, bu og'riq* “Hiç diner mi bu ateş, bu ağrı” (RP 370)

mi+kin, mi+kan yapısı ile kuşku, merak gibi anlamlar bildirir. *Sog'inchlardan yaraldim balki/Bitarmikan qalbindagi iz* “Özlemlerden yaratıldım belki/Kapanır mı acaba kalbimdeki yara” (US 30); *Yo, usta avaldan semizlikni xush ko'rmaganidan shunday tuyulyaptimikan* “Ya da usta eskiden şişmanlığı sevmediğinden mi böyle şaşırmıştı acaba” (SH 420, 67); *O'zi uylanganmikin* “Kendi evlenmiş mi ki” (MÇ 148) örneklerinde cümleye kuşku anlamı kazandırmaktadır.

Seçenekli sorular yapabilir: *Xo'sh, yana yozasizmi yoki yengildingizmi* “Peki, yine yazıyor musunuz, yoksa vazgeçtiniz mi” (MÇ 111); *Osmandan tushdimi, yerdan chiqdimi bu* “Gökten mi düştü, yerden mi çıktı bu” (SH 413, 58); *Choli xixillab kulyaptimi, yo'talyaptimi* “İhtiyar adam gülüyor muydu, ağlıyor muydu” (SH 402,

48) gibi örneklerde seçenek sayısı kadar enklitik kullanılmıştır. Özbek Türkçesinde cümleye *yapar mı yapmaz mı, olur mu olmaz mı* gibi anlamlar kazandırmak için *emasmi, yokmi* kalıbı kullanılabilir. *Yoqmi* 'li şekil Özbek Türkçesinde *emesmi* 'li şekle göre daha yaygındır¹¹. *Ro 'ymolim yerga tushdimi, yo 'qmi* “Başörtüm yere düştü mü, düşmedi mi” (MÇ 146); *İkromning so 'zlaridin o 'ng 'aysizlandimi, yo 'qmi* “İkram'ın sözlerinden utandı mı, utanmadı mı” (SH 421); *Men qayoqdan bilay, uylanganmi, emasmi* “Ben nereden bileyim evlenmiş mi, evlenmemiş mi” (MÇ 148)

mi enklitiği yüklem dışındaki herhangi bir ögeden sonra gelerek pekiştirme işlevi ile kullanılır. Özbek Türkçesinde bu kullanıma seyrek rastlanır: *Yemastan-ichmastan o 'limlikka yiqqanlarimmi opketishti* “Yemeyip içmeyip cenazem için biriktirdiğim paraları da alıp gittiler” (SH 581, 230)

Özbek Türkçesinde *mi* enklitiği *mi... mi...* şeklinde tekrarlı kullanılarak bağlama grubu oluşturabilir. Ancak bu kullanıma çok seyrek rastlanmıştır: *Ko 'm-ko 'k paxtazorning ustida shulami, havomi mayin, sokin cimirlaydi* “Yemyeşil pamuk tarlasının üstünde şule de güneş de sakin sakin parlamaktaydı” (SH 407, 52) *Toshdanmi, gishtdanmi belgi qo 'yilganliri ham bor* “Taştan da kerpiçten de işaret koyanlar bile var” (SH 417, 62) Abduraxmonov, Shoabduraxmonov, Xojiyev (1975: 576, 587) de *mi* enklitiğinin *Futbolgami, lola sayligami—ona uchun bari bir* “Futbol da oyun da onun için hepsi bir” şeklinde kullanılabileceğini belirtmektedir.

-DI(+şahıs eki)+mi yapısı ile cümleye zaman-şart anlamı kazandırabilir. *mi* enklitiği Özbek Türkçesinde zarf-fiil oluşturmada kullanılır (Yaman 1995: 1118): *Şu paytgeçe şunday yaşap keldiñmi, yana bir küngine umrniñ kalgen bolse hem huddi yaşaysen* “Bu zamana kadar böyle yaşadıysan bir günlük ömrün kalmış olsa da yine aynı yaşarsın” (TTÖT 1118); *Non yopdimi, albatta yo piyoz somsa, yo oshqovoq somsa qilardi* “Ekmek yaptı mı (yaptığında/yaparsa) mutlaka ya soğanlı börek ya kabaklı börek yapardı” (SH 407); *Dunyoga keldingizmi, miriqip yashayvering* “Dünyaya geldiniz mi doya doya yaşayın” (SH 491)

Sonuç

Ek ile edat arasında bir karaktere sahip olan *mI*, enklitiği, tarihî devirlerden itibaren pekiştirme ve soru işlevleri ile kullanılagelmiş ve tarihî süreç içerisinde bazı değişimler geçirerek günümüze kadar ulaşmıştır.

Orhun Abideleri'nde sadece kalın sıradan sözcükler ile *mu* şeklinde izlenebilen bu enklitik tarihî lehçelerde farklı fonetik görünümeler de alarak Güneydoğu grubu Türk lehçelerine *mu* ve *mi* şekilleri ile gelmiştir.

Enklitik tarihî lehçelerde ve Güneydoğu grubu Türk lehçelerinde “gerçek soru”, “sözde soru”, “seçenekli soru”, “dA” gibi pek çok işlevde kullanılmıştır. Tarihî lehçelerde enklitiğin “soru” işlevi ile kullanımına sıklıkla rastlanmış ancak “dA” işlevi seyrek olarak izlenebilmiştir. Günümüzde eklitiğin “soru” işlevi ile kullanımı Güneydoğu grubu Türk lehçelerinde devam etmekte; “dA” işlevi ağırlıklı olarak Yeni Uygur Türkçesinde, seyrek olarak da Özbek Türkçesinde kendini göstermektedir.

11 bk. Yaman 1995: 1118.

Enklitiğin sözdizimindeki yerinde işleve bağlı olarak süreç içerisinde bazı değişimler yaşanmıştır. Enklitik “gerçek soru” ve “sözde soru” gibi işlevlerde kullanıldığında tarihî lehçelerde cümlede vurgulanmak istenen öğeden sonra kullanılabilirken Güneydoğu grubunda yaygın olarak sadece yüklemden sonra kullanılır. Enklitiğin sözdizimindeki yeri Güneydoğu grubu Türk lehçelerinde anlam ayırt eder. Enklitik, *Turğanmu keldi* örneğindeki gibi vurgulanmak istenen herhangi bir öğeden sonra kullanıldığında *Turğan da geldi* şeklinde “dA”; *Turğan keldimu* örneğindeki gibi yüklemden sonra kullanıldığında *Turğan geldi mi* şeklinde “soru” anlamını verir. Bu özellik Yeni Uygur Türkçesinde yaygın olmakla birlikte Özbek Türkçesinde de seyrek olarak görülür.

mI_4 enklitiğinde Köktürkçeden Güneydoğu grubu Türk lehçelerine kadar işaret edilen tüm bu değişimler dilin geçirdiği farklılaşmanın bir sonucudur.

Taranan Eserler ve Kısaltmaları

- AH** ARAT, Reşit Rahmeti (2006). *Edip Ahmet B. Mahmut Yükneki Atebetü'l-Hakayık*, Ankara: TDK Yayınları.
- AY** KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- AYİ** SABİR, Zordun (2002). *Ana Yurt (Tarihiy Roman) 2*, Ürümçi: Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı.
- BA** SAMANDAR, Erkin (1984). *Bahar Oqshamlari*, Taşkent: Özbekiston LKSM Markaziy Komiteti Yosh Gvardio Nashriyoti.
- BV** KAYA, Türkay (haz.) (2002). *'Alî Şîr Nevâyî Bedâyi'ü'l-Vasa' Üçünçü Divân*, Ankara: TDK Yayınları.
- CC** ARGUNŞAH, Mustafa ve Galip GÜNER (2015). *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ÇTB** MEHMET, Abdulkhakim (2011). *Uygur Halk Destanı Çın Tömür Batur (İnceleme-Metin)*, İzmir: Egetan.
- DLT I** ATALAY, Besim (2006). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk I*, Ankara: TDK Yayınları.
- DLT III** ATALAY, Besim (2006). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk III*, Ankara: TDK Yayınları.
- EDM** TOPARLI, Recep (2003). *Ed-Dürretü'l-Mudiyeye Fi'l-Lûgati't-Türkiyye*, Ankara: TDK Yayınları.
- EHKT** GÜVENÇ, Lütfiye (2014). *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde Fiil*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).
- EKK** TOPARLI, Recep, Sadi ÇÖGENLİ ve Nevzat YANIK (1999). *El-Kavâninü'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lûgati't-Türkiyye*, Ankara: TDK Yayınları.
- ETG** GABAIN, A. Von (1995). *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- ETŞ** ARAT, Reşid Rahmeti (1991). *Eski Türk Şiiri*, Ankara: TTK Yayınları.
- EUT** ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- EZF** ATALAY, Besim (çev.) (1945). *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it Türkiyye*, İstanbul: Kılışçecilik ve Matbaçılık T. A. Ş.
- GT** KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1989). *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan Bi't-Türkî)*, Ankara: TDK Yayınları.

- HBD** YILDIRIM, Talip (haz.) (2010). *Hüseyn Baykara Divânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, İstanbul: Hat Yayınları.
- HHH** TOPARLI, Recep (1998). *Hârezmlî Hafız'ın Divanı (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım)*, Ankara: TDK Yayınları.
- HŞ** HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1968). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- HT** TÖMÜR, Hemit (1993). *Hazirki Zaman Uyğur Tili Grammatikisi (Morfologiyeye)*, Pekin: Milletler Neşriyatı.
- HZUT** BAKİ, Abdükerim (1983). *Hazirki Zaman Uyğur Tili*, Pekin: Milletler Neşriyatı.
- HZUTE** MUSA, Enseridin (1985). *Hazirki Zaman Uyğur Tili*, Ürümçi: Şıncañ Maarip Neşriyatı.
- HZUTMS** KAYDAROV, A. T. vd. (1966). *Hazirki Zaman Uyğur Tili II Morfologiya ve Sintaksis*, Almatı: Қазақ SSR Penler Akademiyası Uygurşunaslık Bölümi.
- İBK** SABİR, Zordun (2006). *İzdiniş 1-Kimmetlik Yaşlık*, Ürümçi: Şıncañ Hêlk Neşriyatı.
- İİKÇ** SABİR, Zordun (2006). *İzdiniş 2-Kıran Çağlar*, Ürümçi: Şıncañ Hêlk Neşriyatı.
- İKP** HAMILTON, James Russell (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (çev. Vedat KÖKEN), Ankara: TDK Yayınları.
- İM** TOPARLI, Recep (1992). *İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtin*, Ankara: TDK Yayınları.
- KB** ARAT, Reşit Rahmeti (2006). *Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacib*, İstanbul: Kabalıcı.
- KE** ATA, Aysu (1997). *Nâşirü'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn Rabğüzî Qısaşu'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları), I-II*. Ankara: TDK Yayınları.
- KFİ** ÖZTOPÇU, Kurtuluş (2002). *Kitâb Fî 'İlm An-Nuşşâb Memluk Kıpçakçasıyla 14. yy.'da Yazılmış Bir Okçuluk Kitabı*, İstanbul: Şafak Offset.
- KİP** TEKİN, Şinasi (1993). *Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pular (Ses İşiten İlah)*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- LM** ÇELİK, Ülkü (haz.) (1996). *Alî-şîr Nevâyî Leylî vü Mecnûn*, Ankara: TDK Yayınları.
- M** TEKİN, Şinasi (1960). *Uygurca Metinler II: Maytrisimit*, Ankara: AÜ Yayınları.
- MÇ** QADİRİY, Abdulla (2004). *Mehrabdan Çayan*, Taşkent: Şark Neşriyat.
- ME** YÜCE, Nuri (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Ankara: TDK Yayınları.
- ML** BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema (haz.) (1996). *Alî Şîr Nevâyî Muḥâkemetü'l-Lugateyn İki Dilin Muhakemesi*, Ankara: TDK Yayınları.
- MM** TOPARLI, Recep ve Mustafa ARGUNŞAH (2008). *Mu'inü'l-Mürîd İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım*, Ankara: TDK Yayınları.
- MSD** ERASLAN, Kemal (haz.) (1999). *Mevlânâ Sekkâkî Divanı*, Ankara: TDK Yayınları.
- NF** *Nehcü'l-Ferâdis I-II* (2004) (Tıpkıbasım-Çevriyazı: J. ECKMANN, Yayımlayanlar: Semih TEZCAN-Hamza ZÜLFİKAR), Ankara: TDK Yayınları.
- NS** KAÇALİN, Mustafa S. (2011). *Niyâzî Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar Giriş-Metin-Dizinler-Tıpkıbasım*, Ankara: TDK yayınları.
- NŞ** KARAÖRS, Metin (haz.) (2006). *Alî Şîr Nevâyî Nevâdirü's-Şebâb*, Ankara: TDK Yayınları.
- OA** ERGİN, Muharrem (2005). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- RP** KORAŞ, Hikmet (2009). *Özbek Şairi Rauf Parfi*, Konya: Kömen.
- SBH** EZİZİ, Seypidin (1987). *Sutuğ Buğrahan*, Pekin: Milletler Neşriyatı.
- SH** AÇIK, Fatma (2012). *Özbek Hikâyeciliği ve Özbek Edebiyatından Seçme Hikâyeler*, İstanbul: Kurgan.

- SN** SEPER, Sulayman ve Nesirulla YOLBOLDİ (2000). *Hazirki Zaman Uyğur Tili*, Ürümçi: Şincan Halk Neşriyatı.
- ŞHD** KARASOY, Yakup (1998). *Şiban Han Divânî (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: TDK Yayınları.
- TTÖT** YAMAN, Ertuğrul (1995). *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde mi Soru Ekinin Kullanılışı*, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* 526, s. 1113-1120.
- UHDB** İNAYET, Alimcan (2004). *Uyğur Halk Destanları I*, Ankara: TDK Yayınları.
- UHM** HAŞİM, Ehet, Ahmet B. ERCİLASUN ve Şekür TURAN (1989). *Uyğur Halk Masalları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları.
- UHR** KAYA, Ceval (2008). *Uyğur Harfli Rızvan Şah ile Ruh-Avza Hikâyesi*, Ankara: TDK Yayınları.
- UO** TURAN, Abdulhelil (2010). *Uyğurçe Okuşluk*, Teklimakan Uyğur Neşriyatı.
- US** AHMEDOVA, Halima (2008). *Umid Soyasi*, Taşkent: Ofsent Print.
- UTM** MUHEMMİDİ, Gappar (1984). “Uyğur Tilidiki mu Ulanmisi Toğrisida”, *Uyğur Tili Mesililiri* 3, s. 730-739.
- UTS** *Uyğurçe Turmuş Sözliridin 500 Cümle* (2001). Ürümçi: Şincañ Hëlq Neşriyatı.
- UZİ** ÖTKÜR, Abdurehim (2003). *Uyğangan Zëmin 2*, Ürümçi: Şincañ Hëlq Neşriyatı.
- Üİ** BARUTÇU-ÖZÖNDER, Sema (1998). *Üç İtigsizler (Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks)*, Ankara: TDK Yayınları.
- VT** BAYQABİLOV, Barat (1983). *Vatan Tupragi*, Taşkent: Gafur Gulam Namidagi Adabiyet ve Sanat Neşriyatı.
- YK** Batu (1980). *Yaz Küni*, Taşkent: Gafur Gulam Namidagi Adabiyet ve Sanat Neşriyatı.

Kaynakça

- ABDURAXMONOV, F. A. vd. (1975). *Ozbek Tili Grammatikasi, I Morfologiya*, Toshkent: Ozbekiston SSR Fan Nashriyoti.
- ACARLAR, Kevser (1970). “Mî Ekinin Türülü Kullanılışları”, *Türk Dili XXII (227)*, s. 358-363.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2014). *Çağatay Türkçesi*, Ankara: Kesit Yayınları.
- AYAZLI, Özlem ve Mehmet ÖLMEZ (2011). “Eski Uyğurca Metinlerin Transkripsiyonunda Kullanılan Yöntemler ve İşaretler”, *Orta Asya'dan Anadolu'ya Alfabeler*, s. 43-83.
- COŞKUN, Volkan (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÇETİN, Engin (2008). *On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçesinde Soru*, Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).
- ECKMANN, János (1998). “Harezmi Türkçesi”, *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 173-210.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uyğur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2008). “La Enklitiği ve Türkçede Bir “Pekiştirme Enklitiği” Teorisi”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 2, s. 35-56.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden: Brill.
- GABAIN, A. Von (1995). *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜNER, Galip (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: Kesit Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.

- KAYMAZ, Zeki (2007). “Türkçede Soru Yapma Şekilleri ve Anlam Özellikleri”, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, s. 1025-1048.
- KORNFİLT, Jaklin (1997). *Turkish Grammar*, London: Routledge.
- MUHEMMİDİ, Gappar (1984), Uygur Tilidiki mu Ulanmisi Togrisida”, *Uygur Tili Mesililiri*, s. 730-739.
- RÖHRBORN, Klaus (2011). “Eski Uygur Alfabesindeki ‘Fonolojik Prensip’ Problemi Üzerine”, *Orta Asya’dan Anadolu’ya Alfabeler*, s. 21-28.
- ŞİRİN, Hatice (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara: TDK Yayınları.
- TEKİN, Şinasi (1992). “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı II*, Ankara: TKAE Yayınları, s. 69-119.
- TÖMÜR, Hemit (1993). *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi (Morfolojiye)*, Pekin: Milletler Neşriyati.
- YAMAN, Ertuğrul (1995). “Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde mi Soru Ekinin Kullanılışı”, *Türk Dili*, S. 526, s. 1113-1120.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2007). “Yeni Uygur Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 355-428.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2011). “Başkurt Türkçesinde Kiplik Parçacıkları”, *Türkbilig*, S. 22, s. 43-56.